

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Ситий

●

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ЦЕХ КАЛАЧНИКІВ (1711—1900 рр.)

Історія міст Лівобережної України є своєрідною «білою» плямою. Це ж стосується і історії цехів, які були невід'ємною частиною міського життя XVII—XIX ст. ст. Не можна казати, що ця проблема не привертала уваги істориків. З цього питання відомі розвідки К. Василенка, О. Єфименко, Ф. Кудринського, Е. Сецинського, П. Клименка, К. Лазаревської, М. Карачківського, В. Голобуцького, П. Сас, О. Пошивайла, О. Лазаревського, А. Козаченка, А. Єршова, О. Ковалевського, В. Балущка та інші. Суттєвим недоліком цих робіт є те, що більшість авторів обмежуються XVII ст. Це призвело до випадання майже 200 років існування цехів, які офіційно були скасовані у 1902 р.,¹ але саме на ці роки припадає пік їх розвитку на Лівобережжі (чисельність, професійна спеціалізація) і процес трансформації в умовах капіталізму. Історики посилаються на факти деградації цехів, що, мовляв, були менш розвинуті, ніж на Західній Україні. Але, на нашу думку, доречніше підкреслювати специфічність цехів Лівобережжя, їх самобутність, що обумовлювалося зовсім іншими соціально-політичними, економічними та етнічними умовами. Саме на Лівобережжі ми маємо справу з явищем, коли організація не тільки цехів, але й взагалі всього життя суспільства аж до створення своєрідної Держави стала найяскравішим відбитком менталітету українців як нації. Тому, безумовно, постає як самостійна і дуже важлива проблема вивчення історії цехів Лівобережжя. Для її розв'язання цікавий матеріал можна знайти у збірці Чернігівського історичного музею В. В. Тарновського.

Як відомо, започаткував справу збирання цехових пам'яток Чернігівський губернатор Є. К. Андрієвський. За його розпорядженням вони були передані до музею Чернігівської архівної комісії.² Ці пам'ятки лягли в основу розділів «Пам'ятники цехового устрою», «Цехові книги» виставки XIV археологічного з'їзду (1908), що відбувся у Чернігові. На ній були представлені корогви, значки, жезли, чарки, цихи («цехи»), поховальні «суки» (25 од.), печатки (20 од.), цехові книжки (17 од.) цехів та ремісницьких управ Чернігова, Конотопа, Глухова, Новгород-Сіверського, Борзни, Ніжина, Кролевця, Літок, Коропа, Во-

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К., 1990. — С. 847.

2. Черниговский соединенный исторический музей. Каталог музея. — Чернигов, 1915. — С. 32.

роніжа.³ У радянські часи ця колекція була успадкована Чернігівським історичним музеєм і, на жаль, зазнала великих втрат. Більше пощастило цеховим книгам (збереглося 16 од.) та поховальним «сукням» (збереглося 5 од.). Інше втрачено повністю або лишилися, поодинокі пам'ятки, наприклад — печатка чернігівського кравецького цеху (інв. № И-3265), прапор ніжинської золотарської ремісницької управи 1786 р. (інв. № И-2714).

З цієї спадщини безумовно найцінніші — цехові книги, які дають змогу реконструювати історію цеху того чи іншого міста. Предметом нашої розвідки є книга Новгород-Сіверського цеху калачників (інв. № АЛ 366). Це обумовлено як важливою роллю Новгорода-Сіверського в історії, так і змістом та хронологічними рамками книги (1711—1900 р.р.). Аналіз її допомагає простежити процеси розвитку і трансформації цеху, які були Характерними для соціально-економічної ситуації всього Лівобережжя цього періоду. Крім того, у книзі міститься вельми цікавий матеріал про генеалогію ремісницьких династій, а ця проблема в українській історичній науці є суттєвою «білою» плямою і тільки в наші дні стає на порядок денний.⁴

Не варто забувати також, що на сьогоднішній день опублікована лише одна цехова книга Лівобережжя.⁵

Як відомо, ще за часів Київської Русі виникають ремісничі організації подібні до цехів, що було відображенням процесу феодалізації суспільства.⁶ Монголо-татарська навала, війни XIV—XVI ст. негативно відбилися на розвитку міст Лівобережжя, у т. ч. і ремісництва, призвели їх до занепаду. Відродження міського життя починається з кінця XVI ст., а особливо у XVII ст.⁷ Саме у ці часи відбувається масове переселення жителів Правобережжя на лівий берег Дніпра, у т. ч. і ремісників. Для його закріплення, розвитку торгівлі, промисловості, ремісництва багатьом містам Лівобережжя надається магдебурзьке право, характерною ознакою якого є організація ремісників у цехові об'єднання. У 1620 р. таке право отримав і Новгород-Сіверський.⁸ У місті виникають цехи. Подальша їх історія складна, бо у Новгороді-Сіверському магдебурзьке право фактично скасовується діями козацької старшини.⁹

Мабуть, серед цехів, що виникли у місті в XVII ст., був і калачницький, бо треба було годувати населення, та й сама технологія цього виробництва була така проста, що за словами сучасника «навіть жебрацтво... потребувало більшої науки, ніж калачництво».¹⁰ Брак опублікованих архівних джерел, їх фрагментарність не дають можливості нам простежити історію цього цеху у XVII ст., тому переходимо до XVIII ст., а точніше — розгляду цехової книги калачників, як основного джерела для реконструкції цехової історії.

Декілька слів про зовнішній вигляд, структуру книги та її походження. Першу згадку про неї знаходимо у каталозі виставки XIV архе-

3. Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. — Чернигов, 1908 г., — №№ 86—130, 136—152.

4. Дашкевич Я. Дослідницькі проблеми генеалогії. // Знак, — 1995. — Ч. 9. — С. 6—7.

5. Книга глухівського цеху калачницького (підг. до вид. К. О. Лазаревської // Український археографічний збірник. — К., 1926 — т. 1.

6. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 847.

7. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV—XVIII в. — Львів, 1904. — Ч. 2. — С. 387.

8. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма, — К., 1986. — С. 55.

9. Там же — С. 86.

10. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 202.

ологічного з'їзду, де вона міститься під № 141 серед книг, які представила Чернігівська архівна комісія (ЧАК). До збірки ЧАК вона, мабуть, потрапила ще у 1902 р. Оправа книги картонна, обтягнена шкірою коричневого кольору. На верхній кришці у центрі тиснений медальйон у вигляді стилізованого букета квітів, по краях широкий бордюр, прикрашений рослинним орнаментом. Такий же бордюр і на нижній кришці, крім того, її центр розбито на широкі смуги з однокутним стилізованим рослинним орнаментом. Спинка гладка з наклеєною біркою — «Ч.А.К. отд. Р. № 14». Обріз пофарбований у червоний колір. У книжці збереглася власна нумерація аркушів, зроблена на початку XIX ст. Всього пронумеровано 116 аркушів, 117-й не пронумерований. Заповнені різними записами, 1 — 106, 117 аркуші. Аналіз паперу дозволяє зробити висновок, що книга тричі поновлялась: на арк. 1—44, де містяться записи за 1711 — 1762 рр., філігрань — «Двоголовий орел», на арк. 45—72 — «Pro Patria» з віньеткою, букви — «РФ», «СВ» (записи березень 1811 р.р.) на арк. 73—117 — «Pro Patria», «AR», «Герб Ярославля», «1802», «1803», на папері синього кольору (записи липень 1811 — 1900 рр.). На це ж вказує і запис на форзаці верхньої кришки — «За направу книги 10 К» (к. XVIII — поч. XIX ст. ст.). Для форзаців використані, аркуші з першої та другої частини книги. Тут багато, цікавих записів щодо історії цеху, «Ведомость в волостное Шептаковское правление сколько крестьян записавшихся и отправленных, на переселение в Саратовское его сиятельства имение кто им... от коликого числа владеемой земли платил в год оброчных и подушных с почтовыми денег значит 1805 года августа 19 д.» сс. Архипівка, Костобобрів, а також більш рання відомість про селян з їх родинами, де вказуються родинні зв'язки, вік, стать.

Що стосується змісту книги, то він складається з записів про вступ до цеху, відбування молодчества, реєстрів братчиків, документів, що регулюють діяльність цеху, господарських нотаток про збір і витрати коштів тощо. Книга не має титулу, а починається таким записом: «Року божого 1711: місяца мая 6 дня Реєстр нам братству калачником в месте Новгородку за ведомом их милостей панов старшини Новгородской на тот час на вряде остающим, Его милости пана Симеона Березовского сотника, пана Ивана Андреевича атамана, пана Ивана Захариевича войта, а братства; Григория Степановича Лопаты цехмистра, старшого брата Гапона Матвеевича Чалого, Василя Клименка Трихлеб, Леска Савченка, и сколько будет всей братии вденайдоватися может, в сем реестру положенных и но имени всех zde уписанных в потомние часы».* З цього запису видно, що цех належав до першої категорії, тобто підпорядкувався новгород-сіверській ратуші,¹¹ але, як бачимо, ніяких згадок про установчі документи, хоча за тогочасною практикою їх наявність була необхідною. Так ігумен Видубицького монастиря Пахомій Подлузький у своєму фондуші на заснування цеху шевців у містечку Літки від 9 червня 1690 р. писав: «тые братства каждого ремесла, для поваги своего цеху повннии мети от державцов своих потвержалний и благословяний лист, в котором всякие по обычаю давному каждого ремесла обряди и уставы албо артикули (ведлуг которых непременно меют заховатися) меют быти выписани».¹² Як правило, в разі поновлення цехової книги подібний документ копіювався на перших аркушах. Наприклад, у новій книжці Глухівського різницького цеху, 1716 р. скопійований «Лист на заведение цеху резницкого» від 2

* При передачі тексту оригіналу тут і далі титла розкриті, крилиця цифр замінені арабськими цифрами, напис слів наближений до сучасного.

11. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII в. в. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Кн. VI. — Ніжин, 1926. — С. 100—101.

12. Чернігівський історичний музей (ЧИМ). — Інв. № ВП 1474/83.

серпня 1664 р., який був виданий глухівськими сотником, отаманом, війтом за згодою протопопа.¹³ Якими ж тоді документами керувались новгородсіверські калачники, окрім «обычаев давних»?

Це так звані «установи». Найдавніша з них була укладена за цехмістра Якова Максимовича (згад. між 1711 — 1719 рр.): «За цехмістра Якова Максимовича, со всею братиею чиним мы такой порядок цеху кал: жебы бигу от жадной коробки не било и людей от себе не отбивали и кажен свое мисто и коробки гладел. Нежели сей наш урад братерский будет стирати albo от своей коробки бигати: таковую вину цехаву покладаем до скринки два фунти воску и вины пнеской незаступаем. Деялося в дому братерском року». Ширша «установа» була прийнята 13 травня 1732 р. за цехмістра Самійла Яковича Копітка і діяла вона до 1785 р., коли життя цехів почало регламентуватися «Ремесленным положением». Ми маємо 2 тексти цього документа: первісний і його копію 1772 р.: «1732 года месяца мая 13 дня Установа в брацком колачницком дворе записана в книге за цехмістра Самуила Копітка и при всей братии старшой и меншой дабы всяк имел от сего часу на век между товаришов и товаришок колачниц хлеб или колачи, или хто что печет на перед в ряду из коробки не выходил и перешкоды з братчиков никому не чинил и хто купует из наших мещан или из иных сторонних людей пришедших у ряд до хлебных лавок у кого схочет купить и дабы от сего часу хто будет в том з братчиков противен и непослушен, то такого штрафовать цеху, и притом на свечку за первой раз и проступку фунт воску, за другой два, а за треттой тры фунта воску при сем жи и сие упоминаем дабы для лучшего порядка из товаришов или товаришок наших калачников и колачниц ни один не важился по два товара пекти и продават, но должен один товар колачи или хлеб пекти и продават, ежели ж хто из братчиков не будет послушен то за всяк раз вины фунт воску, а на другой или на треттой ден один товар нести на место продават; року, месяца и числа вышписанных». Крім цих «установ», діяли і так звані «поруки», які уклали між собою 2 братчика у присутності цехмістра та інших ремісників, наприклад: «Я, Степан Михайлович Седюк, жител новгородцкий даю на себе поруку из Водею Богданвою жебы один одного незаймати, а ежели хто кохо по сей час то вина на ратушу талярей 10, до скринки братской коп 10, воску фунтов 10, для чего записали у брацком дворе при Самойле ц. к. и при всей братии року 1725 генваря 3».

Як бачимо, наведені документи вирішували обмежене коло питань, що стосувалися виробництва та збуту продукції.

13. ЧМ. — Інв. № АЛ 441.

(Далі буде).

